

Új kérdések és új válaszok a szokáskutatásban

Verebélyi Kincső: Szokásvilág. Debrecen: Néprajzi Tanszék.
2005. 210 p. /Studia Folkloristica et Ethnographica, 46./

Verebélyi Kincső szokásokkal foglalkozó munkássága meghatározó a szaktudomány számára. A magyar folklór jelenségeit átfogóan bemutató kézikönyvben összefoglaló, elméleti írását, máshol gyakorlati kutatáson alapuló szokáselemzését olvashatjuk (Verebélyi 1998a; 1998b). A *Szokásvilág* című kötet a szerző szokásokkal kapcsolatos korábbi megállapításaira építve új kérdéseket vet fel és válaszol meg, új összefüggésekre világít rá, és új módszertani javaslatokat fogalmaz meg a modern szokáskutatás számára. Már a kötet megjelenése előtt – a Marcaliban megrendezett *Rítus és ünnep az ezredfordulón* című konferencián – az ünnep problematikáját középpontba állítva felhívta a figyelmet a vizsgálati módszerek megújításának szükségességére (Verebélyi 2004).

A *Szokásvilág* című könyvben Verebélyi Kincső javaslatot tesz a népszokások korszerű, új szempontú megközelítésére. Elgondolása abból a tudománytörténeti tényből indul ki, hogy a hazai népszokáskutatás a kezdetektől az ünnepi szokásokra összpontosított, figyelmen kívül hagyva a mindennapok szokásait. A mindennapiság fogalmának bevezetése azonban nemcsak a vizsgálódás horizontját bővíti, hanem szükségessé teszi egy általános ünnepelemet kidolgozását s a mindennapi élet-ünnep fogalmak közötti viszony újraértelmezését.

Verebélyi Kincső elméletét a hazai és a nemzetközi szakirodalom alapos ismeretére építi, a külföldi munkák közül elsősorban a francia és a német szerzők műveire támaszkodik. Az új kérdések felvetéséhez és az új összefüggések felvillantásához nagyrészt a hazai népszokáskutatás forrásműveit használja föl. Ez a forráskészlet a kiegyezéstől a második világháború végéig terjedő korszak néprajzi adatait foglalja magában, mely térben a teljes magyar népi kultúrára kiterjed. A nemzetközi szakirodalom alapos ismerete és a magyar kutatásokból származó bőséges forrásanyag felhasználása növeli a munka értékét, és hitelesíti mondanivalóját.

Könyve elején a szerző a szokáskutatás új szemléleti és módszertani irányainak bemutatásához újraértelmezi azokat a fogalmakat, amelyek nélkül a szokások rendszerezése, mibenlétük megfogalmazása nem végezhető el. A kultúra – népi kultúra fogalmi magyarázatában a kultúra különböző rétegei közötti kapcsolatok összetettségét, egymáshoz való viszonyuk folyamatos alakulását, változását hangsúlyozza, s a folklórjelenségek leírásánál is e kulturális folyamatok szempontjából releváns tartalmak feltárását tartja meghatározónak. A népszokás fogalmának meghatározását alapos kutatástörténeti áttekintés segítségével végzi el, jelezve a különböző korszakok kutatási irányultságait,

azok előremutató kezdeményezéseit, valamint módszertani és elméleti gyengeségeit. A rítusok háttérében a mitikus gondolkodást feltételező mitológiai iránytól kezdve a klasszikus irodalomelméleti hagyományt követő (lírai, epikai, drámai hagyományok) besztáson át egészen a táji-regionális vonások megragadására irányuló kutatásokig – amelyek a kalendáris szokások és az élet fordulói mentén rendezték el anyagukat – a szokáskutatás elméleti megfontolásait hiányolja. Egyedül Németh Imre, majd később Niedermüller Péter fogalmazta meg a szokásleírások módszertani megújulásának és egy általános folklórelmélet kidolgozásának szükségességét, e munkák azonban visszhang nélkül maradtak (Németh 1971; Niedermüller 1981a: 177–200; 1987a; 1987b: 59–69; 1989).

Rendkívül nehéz a szokások összetett képét megragadni, s a szokásokat egy klasszifikációs rendszerben elhelyezni. Különböző tartalmi kategóriák alapján (például cselekményesség, erkölcsi, társadalmi, oktatási, nevelési szempontok stb.) el lehet különíteni a szokások különböző szintjeit és elemeit, a tartalom mellett megkülönböztetve a funkciót és a formát is. A szokások elhelyezése a mindennapiság-ünnep tengely mentén olyan új ismereteket hozhat a felszínre, amelyek a szokások társadalmi létezésének az eddigénél jobb megértését segíthetik elő. Bár a szokásleírások többsége közvetve vagy közvetlenül tartalmaz megállapításokat a mindennapi élet jelenségeire vonatkozóan, a hazai szaktudományban elméleti igénytel nem igazán fogalmazódott meg, hogy a szokások a hétköznapiságba való beágyazottság felől is megközelíthetők. E szempontrendszer nélküli vizsgálata szembevetendő, hiszen a mindennapiság fogalma nem előzmény nélküli a társadalomtudományokban, sőt a magyar folklorisztikai kutatások között is találkozunk olyan módszertani elgondolásokkal, amelyek a mindennapi élet fogalmát tekintik a folklorisztikai vizsgálódások kiindulópontjának.

1980-ban a Magyar Néprajzi Kutatócsoport *Folklór és mindennapi élet* című konferenciájának előadásai a mindennapi élet és a folklór fogalma között fennálló viszonyrendszerrel foglalkoztak. A konferenciakötetet összeállító Niedermüller Péter tanulmányában a folklór fogalmának újraértelmezéséhez hívta segítségül a mindennapi élet fogalmát. Véleménye szerint a folklór nem történelmi korszakhoz, hanem történetileg meghatározott szociológiai csoportokhoz köthető. Ebből következően a modern társadalmak folklórja sokkal inkább csoporttudat és -kultúra, mely az adott társadalom elveit, értékeit, normáit csak formálisan elfogadó csoportok sajátja, s amely a korábbi évszázadok gyakorlatával szemben nem a művészet eszközeivel, az esztétikum segítségével fejezi ki önmagát, hanem a társadalmi tudat részeként egyet jelent a társadalom egyes csoportjainak mindennapi életével (Niedermüller 1981b). Ez a konferencia összegző igénytel és elsőként érintette a témát, s fogalmazta meg a mindennapi élet fogalmának azon összetevőit, amelyek a néprajzi-folklorisztikai kutatások számára a legközvetlenebbül hasznosíthatók.

A népszokáskutatás területén a szokások összetettségének kérdése és a mindennapiság fogalmának bevonása a vizsgálatokba Niedermüller Péter szokásdefiníciójában fogalmazódott meg elsőként. Többszörösen strukturált, több szférából, rétegből összetevődő szokásrendszerrel beszélt, melynek tartalmi és formai elemei különböznek egymástól (Niedermüller 1975). Verebélyi Kincső a szokások normajellegét és regulatív funkcióját hangsúlyozva a szokásvilág kifejezést javasolja, amely még inkább utal a szokások különböző szintjei közötti átjárhatóságra, illetve a szinteket alkotó elemek relatív önállóságára. A korábbi elméletekre támaszkodva a szokások három szintjét különbözteti meg:

1. a mindennapi élet sztereotip cselekvései; 2. a kitüntetett alkalmakhoz kötött szokások; 3. a jog és az erkölcs fogalmaihoz kapcsolódó cselekvésrendszerek. Ezek a szintek tovább tagolódhatnak, és az egyes szintek elemei maguk is sajátos rendszerek kereteibe illeszkedhetnek. A szokásszintek egymással való kapcsolódása során különböző szokásvilágok alakulnak ki, és működnek rövidebb-hosszabb ideig, melyek társadalmanként és társadalmi rétegenként különbözőek lehetnek.

A szerző arra figyelmeztet, hogy bár az 1930-as évektől megjelent faluleírások rengeteg adatot vonultattak fel a mindennapi életről, nem fejtették ki, hogy mi a mindennapiság tartalma, nem szerepelt bennük a mindennapi élet általános jellemzése. Magyarországon a hétköznapi szokásvilág tudatos vizsgálata csak az utóbbi időben vette kezdetét. Nagy jelentőségű a témában Zentai Tünde alvásról, Bereznai Zsuzsa házépítésről, Czinger Szilvia mosásról és Juhász Katalin tisztálkodásról szóló munkája. Az ünnepi kultúrával szemben a mindennapi élet fogalma azt hangsúlyozza, hogy nem kivételes, nem különleges folklórjelenségek jelentik a vizsgálat tárgyát, s a kutatás a munka, a viselkedés, a napi élvezetekhez szükséges ismeretek világára vonatkozik, akár történeti perspektívában, akár a jelenben zajló jelenségek tekintetében. Világos és talán mindenki számára elfogadható tény, hogy a szokáskutatásnak nemcsak az ünnepi, hanem a hétköznapi élet jelenségeit is le kell fednie. A feladat azonban korántsem egyszerű, hiszen a mindennapi élet különféle heterogén elemekből áll, s nehéz leírást adni e sokféle mindennapi cselekvésről, még akkor is, ha rendelkezésünkre áll egy fogalomrendszer, amely képes megragadni a mindennapiság lényegét. A tudományok közös álláspontja szerint – Husserl nyomán – a hétköznapiságot olyan sajátos megismerési módnak tekinthetjük, amelyet tapasztalati tények is igazolnak, és amelyre meghatározott viselkedési formák, tevékenységek és értelmezési módok épülnek. Mindezek az emberek mindennapi életének gyakorlatában valósulnak meg és fejlődnek ki úgy, hogy az adott közösségekben belül szinte magától értetődőnek tűnnek.

Verebélyi Kincső a mindennapi élet kutatásához a következő vizsgálati szempontokat javasolja. A mindennapiság szempontjából meghatározó tényező a mindennapi cselekvések háttérét jelentő gondolkodás, az a tér- és időbeli keret, amelyben a cselekvés zajlik, az intézmények által közvetített tudásanyag és a mindennapi emlékezet. A mindennapi élet gondolkodásának megragadásához abból kell kiindulni, hogy a mindennapok gyakorlatában a gondolkodás élethelyzetek megoldására irányuló és cselekvésorientált, s – mivel a megoldások sokfélék lehetnek – egymással dialektikusan összefüggő véleményesorozatok összessége. A gondolkodást és a mindennapi szokásgyakorlást nagymértékben befolyásolhatja a térbeli mobilitás, azaz ha a közösség bizonyos csoportjai térben eltávolodnak a falutól. A pásztorok, a cselédek, a kubikusok, az iparosok, a kivándorlók vagy a háború miatt távol lévő férfiak eltávovása átalakítja a mindennapi élet feltételeit, s módosulhatnak a közösség munkakultúrára, szokásokra, erkölcsökre vonatkozó ismeretei. A szokáskutatás eddig kevésbé vette figyelembe a társadalmi tényezők szokásokra gyakorolt hatását. A szegények és gazdagok vagy a nemek közötti különbség ugyan nem jut kifejezésre minden élethelyzetben, de jelentőséggel bír a szokásgyakorlás módjára és intenzitására vonatkozóan. Ugyanígy a család szerepe (nagysága, nem és kor szerinti megoszlása, rokoni kapcsolatok stb.) is hatással van egy közösség szokásgyakorlására. Vallásnéprajzi vizsgálatokban és az etnikai hovatartozás kutatásában bővelkedik a szaktudomány, Verebélyi Kincső azonban joggal hiányolja a hétköznapi-

sággal kapcsolatos idevonatkozó kutatásokat. Felvetése szerint a felekezeti hovatartozás vagy az etnikai meghatározottság nemcsak az ünnepi szokásokban, hanem a munkához való viszonyban, a foglalkozások megválasztásában, a napirend szervezésében és a társas kapcsolatok kiépítésében, fenntartásában is megnyilvánul. A mindennapi tudat feltárásával a folklorisztikában elsősorban a néphit és a népi vallásosság foglalkozik. A szokásvizsgálatok szempontjából a mindennapi tudat összetevői két nagyobb tömb köré csoportosulnak. Megkülönböztethetők mindazok az elgondolások, amelyek a világ jelenségeinek magyarázatára szolgálnak, és azok az ismeretek, amelyek a mindennapi cselekvések előkészítői, alapjai, motivációi. A mindennapi tudás cselekvésben megnyilatkozó formáit tartalmukban nehéz megragadni; ehhez tájékozódási pontokat mindegyik előtt a mindennapok alapvető tevékenységi formája, a munka és a feltételeit biztosító környezetszférák továbbdifferenciálása adhat. Végül a mindennapi cselekvések mögött meghúzódó gondolkodás szférájában az egyéniség és a közösség közötti viszony is jellemző lehet, így a vizsgálódás a különféle beállítódáson alapuló magatartás- és viselkedésformák (például tevékenység- vagy fogyasztásorientált magatartás, szorgalom, tétkozlás stb.) bemutatására is kiterjedhetne.

A mindennapok cselekvései térben valósulnak meg, így a szokásvizsgálatok szempontjából nagyon lényeges a térhasználat és a térhez való viszony meghatározása. A terek szerveződésének leírásához érdemes megkülönböztetni a mindennapi cselekvések színhelyét, amely az embertől függetlenül létező természeti teret és a kultúra által létrehozott tereket (utak keresztesződése, piactér stb.) foglalja magában, valamint az ember által a mindennapi élet számára megteremtett, kijelölt tereket (udvar, ház, temető stb.), amelyeket Verebélyi Kincső szintérnek nevez. Ezek a terek különböző funkciókat töltenek be, de ugyanazon térben többféle tevékenységtípus is megvalósulhat, tehát a terek változó jelentéseiről beszélhetünk. A kitüntetett terek vonatkozásában számos proxemikai megfigyelés készült (templomi ülésrend, lakodalom stb.), hasonló megfigyelések azonban a mindennapi élet vonatkozásában is hasznosak lehetnének (például személyek közötti távolságok vizsgálata az alvás vagy az étkezés szempontjából, illetve állatokkal szemben tartott távolság). A mindennapi élet és a térhasználat szempontjából olyan, eddig figyelmen kívül hagyott megközelítés is lehetséges, amely a területhez való kötődés tartalmait próbálja megragadni. Az emberek térhez fűződő érzelmi-pszichikai viszonyát az alábbi szintek elkülönítésével tanácsos vizsgálni: 1. eszközjellegűen használt terek (gazdálkodás, árucseré, közlekedés terei); 2. a mindennapi viselkedést és cselekvéseket szabályozó határok rögzítése és ellenőrzése (kint – bent, otthon – idegen); 3. szimbolikusan használt és birtokolt terek (otthon – szülőföld – haza).

Az idő filozófiai értelmezése mellett azt is érdemes megvizsgálni, hogy milyen módon alakul az idő a mindennapiság cselekvéstípusaiban. Az idő beosztása, az időpontok kijelölése, az időtartam meghatározása, az egyén életidejének tagolódása meghatározó jelentőségű a mindennapok szokásvilágában.

A mindennapi tudásra irányuló vizsgálódásnak feltétlenül figyelembe kell vennie az egyéni visszaemlékezés és a társadalmi emlékezet kategóriáit. A paraszti emlékezet egyfajta tudás, amely a mindennapok körülményeihez tapad, és nagyon sok mindenre kiterjed. A néprajzi szakirodalom és a paraszti önéletírások gazdag tárházai e tudástípusnak, s jól hasznosíthatók a mindennapi cselekvések és magatartásformák megragadásával kapcsolatban.

A kultúra különböző rétegei között fennálló folyamatos kölcsönhatás elfogadott tény a tudományszak művelői körében, keveset tudunk azonban arról, hogy melyek e kölcsönhatás csatornáit, és ezek milyen szerepet töltenek be a szokások alakulása szempontjából. Verebélyi Kincső az egyház és az iskola szerepét tartja a legmeghatározóbbnak az életrend és a mindennapi élet tudásanyagának kialakításában.

A mindennapi élet szokásaival ellentétben a népi ünnepekkel a kezdetektől fogva foglalkozott a népszokáskutatás. Annak ellenére, hogy az utóbbi évtizedekben általános ünnepelméleti munkák is születtek, egy újszerű ünnepteória megfogalmazása előmozdítaná egy szélesebb körű, kiterjedtebb ünneptipológia kidolgozását. Verebélyi Kincső ünnepelmélete azért különösen nagy jelentőségű, mert új kutatási szempontok felmutatásával túlmutat azon a hagyományos elrendezésen, amely csupán a kalendáris, az életfordulókhoz kapcsolódó és a munkaünnepek között tett különbséget, ráadásul eltérő szempontok alapján. Az új ünnepelmélet az ünnepiség megjelenésére helyezi a hangsúlyt, melynek egyik fontos tényezője az idő. Skandináv minta alapján a szerző a „magas idő” fogalmának bevezetését javasolja, amely arra utal, hogy az ünnepek ideje a mindennapokéhoz képest egyfajta megemelt idő. Az ünnepek tehát nem a mindennapok megszakítását jelentik, hanem a folyamatosan múló idő átmeneti megkülönböztettségét. A „magas idő” három szintjét különböztethetjük meg: az előkészítés, az ünnep alap gondolatát kifejező cselekvés és az ünnepiséget megvalósító egyéb cselekvések (például a szórakozás) idejét. Az ünnepiség megjelenésében az idő mellett fontos tényező az ünnep nyilvános volta is, azaz a résztvevők száma, ami fokozatokban szintén kifejezhető. Emellett az ünnepiség megragadására alkalmas a „jelen levő”, azaz a jelenben zajló és az „örök”, azaz visszatérő, ismétlődő fogalmak használata is. Az ünnepek abban különböznek egymástól, hogy e tényezők különböző szintjei milyen módon és mértékben jelennek meg bennük.

Tartalmi szempontból a népi ünnepek két legjellemzőbb csoportja az agrár- és a falusi ünnepek. Az agrárünnepek agrárjellege azt jelenti, hogy mindaz, ami a gazdálkodással kapcsolatos, megjelenik az ünnep szintjén. A majd minden szokásban kimutatható agrárjelleg közvetlenül a mezőgazdaságra utal, illetve a 19–20. századra kialakult életviszonyokra. A népi ünnepek falusi vonása pedig azt jelenti, hogy az életmódbeli vonatkozásokon túl a népi ünnepeknek lényeges tényezője, hogy a falu mint társadalmi egység és keret hozza létre és gyakorolja az ünnepeket. Az ünnepi szokások lezajlása a falu előtt történik, a falura vonatkozik.

Az ünnep definíciójával kapcsolatban Verebélyi Kincső két további fontos tényezőre hívja fel a figyelmet. Az egyik, hogy az öröm, a játékosság – bár gyakran jellemzi az ünnepet – mégsem tekinthető az ünnep legfőbb jellemzőjének, s így az ünnepelmélet fontos rendezőelvének sem. Számos példával igazolja, hogy az öröm fontos része lehet az ünnepnek, de nem azonos azzal. Bizonyos ünnepek öröm nélkül zajlanak, s nemcsak az ünnepek, hanem a hétköznapi cselekvések, például a munka is szerezhethet örömet. A másik lényeges megállapítás az ünnepek tradicionális jellegére vonatkozik. Verebélyi Kincső szerint nem önmagában az ünnep, hanem a falusi élet egésze tradicionális, a visszatérő tradicionalizmus, azaz a hagyományteremtés azonban a folklór jellegű ünnepek jellemző vonása, amit leírásukkor fel kell ismerni, be kell mutatni. Ez a tényező azonban szintén nem az ünnepek létrehozója, nem az ünnepiség legfontosabb megjelenési formája.

Az ünnep formai jellemzése nem valósítható meg egyetlen kategória keretében. Az ünnep megjelenéséhez nagyszámú kifejezési mód, kifejezőeszköz szükséges. Az ünnepiség kifejeződésének vizsgálatához Verebélyi Kincső a következő megközelítési szempontokat javasolja: cselekvések, gesztusok rendje, rendszere és ritmusa, táplálkozás, viselet, szöveg, akusztikus, kinezikus vagy dramatikus formák, vizuális eszközök, tárgyak. Ezeket a szempontokat kódoknak is nevezhetjük, amelyek az ünnepiség „csomópontjaihoz”, de egymáshoz is kapcsolódnak. Látjuk, hogy e kifejezési kódok elnevezése sokszor szélesebb tartományra utal, mint amit az eddigi folklórkutatások magukban foglaltak. Az akusztikus kód elnevezés például nemcsak az énekekre és a hangszeres zenére utal, hanem kiterjed a még nem zenei megnyilvánulásokra (például ostorpattogtatás, lövöldözés stb.) és az átmeneti formákra (például énekbeszéd a siratóknál) is. A kinezikus kód pedig nemcsak a táncot, hanem mindenfajta mozgást, így a meneteket, felvonulásokat is magában foglalja. E kódok segítségével megragadható az ünnepiség kifejeződése, és megállapítható az ünnepek ünnepélyességének eltérő szintje. Verebélyi Kincső arra ösztönzi a kutatókat, hogy e kifejezési kódok figyelembevételével minél több elemzés készüljön, melyek később elvezethetnek egy átfogó ünneptipológia megalkotásához.

Az ünnepiség megnyilvánulása természetesen a tér- és időhasználatban is kifejezésre jut. Az ünnepi tér és idő speciális, a mindennapiságtól megkülönböztetett. Megfigyelhető az ünnepi szokások idő- és térvonatkozásainak kölcsönös rámutató jellege. Ez azt jelenti, hogy az időre vonatkozó utalások a térre vonatkozó utalásokat is idézik, és fordítva is így van (például Luca-szék használata az éjféli misén). A tér és az idő összekapcsolódását Bahtyin „kronotoposz”-fogalmával lehet megragadni, mely az idő és tér vonatkozásainak belső összefüggését emeli ki.

Verebélyi Kincső könyve a mindennapi élet új szempontú értelmezését tárja az olvasó elé. Az értelmezés ezen új szempontját a mindennapiság és az ünnepiség megnyilvánulása, illetve ezek viszonya jelenti. A könyv fontos útmutató a szokáskutatók számára. Elméleti igényű, teoretikus munka, melynek gyakorlati hasznosítása a szokáskutatás terén eddig lappangó, észre nem vett összefüggéseket hozhat a felszínre, és hozzájárulhat a népi kultúra már ismertnek hitt és még ismeretlen folklórjelenségeinek mélyebb megértéséhez.

IRODALOM

NÉMETH IMRE

1971 Néprajzi, szociológiai módszerek a szokáskutatásban. Népi Kultúra – Népi Társadalom 5–6: 13–24.

NIEDERMÜLLER PÉTER

1975 Elmélet és módszer a szokáskutatásban. Studium 6: 109–117.

1981a A szokáskutatás szemiotikai aspektusai. Budapest: MTA Néprajzi Kutató Csoport. /Előmunkálatok a magyarság néprajzához, 9./

1981b A mindennapok folklórja avagy a folklór mindennapjai. In Folklor és mindennapi élet. Válogatott tanulmányok. Niedermüller Péter, szerk. 192–219. Budapest: MTA Néprajzi Kutató Csoport.

- 1987a Irányzatok és módszerek a néprajzi szokáskutatásban. Népi Kultúra – Népi Társadalom 14:291–315.
- 1987b A folklórelmélet és folklorisztikai paradigmák. Budapest: MTA Néprajzi Kutató Csoport. /Folklor és tradíció, 3./
- 1989 A néprajztudomány válaszfútjai, avagy a kultúrakutatás elméleti dilemmái. BUKSZ 1(1):79–84.

VEREBÉLYI KINCSÓ

- 1989a Szokás. *In* A magyar folklór. Voigt Vilmos, szerk. 400–439. Budapest: Tankönyvkiadó.
- 1989b Quack-járás. Egy elfelejtett torzsai pünkösdi szokás elemzése. Hungarológiai Közlemények 4:583–590.
- 2004 Ünnepek. *In* Rítus és ünnep az ezredfordulón. Tudományos konferencia Marcaliban, 2002. május 13–15. Pócs Éva, szerk. 13–20. Budapest: l'Harmattan.